

Tartományúri rezidenciák Magyarországon (1301–1320)

Magyarországon a 13. század utolsó, a 14. század legelső éveire épült ki a tartományuraság rendszere. Ezt közel egy tucatnyi főúr (báró) hozta létre családi alapon, az elődök által elért uralmi pozíciókra és birtokokra építve. Minőségileg új fejezetet az jelentett, amikor 1300 körül Magyarországon ezeknek az előkelőknek sikerült összekapcsolniuk közjogi és magánjogi hatalmukat. Névlegesen királyi tisztviselőként (nádor, erdélyi vajda, szlavón bán, megyei ispán) funkcionáltak, de közhatalmukat magáncéljaik elérése érdekében gyakorolták. Kiváltképpen azok az előkelők tudtak tartományuraságot kiépíteni, akiknél a közjogi működés színtere és a magánbirtokok elhelyezkedése egybeesett. Hatalmuk csúcsán királyi felségjogokat (önálló külpolitika vitele, pénzverés) bitoroltak. Óriási, összefüggő birtoktesteket alakítottak ki, a kisebb nemesek nagy tömegeit vonták be – gyakran erőszakkal – familiájukba. A fennhatóságuk alatti területen ők végezték az igazságszolgáltatást. A királyt lényegében minden jogkörétől megfosztották saját tartományukban. Ugyanakkor önállósulási törekvéseik a királyok által alkalmazott eljárásokat és metódusokat tekintették mintának.¹

Az alábbi rövid írás azt tekinti át, hogy miként érvényesült ez a hatalmi székhely, a rezidencia kialakításában. Annak beható vizsgálata, hogy a tucatnyi tartományúr esetében ez egyenként miként valósult meg, nagyobb terjedelmet igényelne, ehelyütt csak arra vállalkozom, hogy öt tartományúr rezidenciájával (illetve rezidenciáival) kapcsolatban adom közre a legfontosabb ismereteket. A vizsgálat tárgyául választott 20 éves szakasz a magyarországi tartományuraság rövid ideig tartó csúcspontja és egyszersmind viharos gyorsasággal bekövetkező összeomlásának kora is. Ugyanakkor e 20 évre vonatkozóan az elmúlt években közzétett okmánytárkötetek² lehetővé teszik, hogy gyakorlatilag a teljes okleveles anyagra támaszkodhassam.

¹ Kristó Gyula: A tartományúri hatalom. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. II. Szerk. Makk Ferenc. Bp. 1985. 71–86.

² Anjou-kori oklevéltár. I–V. Szerk. Kristó Gyula. Bp.–Szeged 1990–1998. A továbbiakban e forráskiadványt a tanulmány szövegében akként idézem, hogy a római szám a kötetszámot, a törtvonal utáni arab szám pedig az oklevélszámot jelöli.

A királyi rezidenciákat illetően a közelmúltban Kubinyi András adott rövid összefoglalást.³ Eszerint kezdetben (1000 után) Esztergom volt a magyar királyok leggyakoribb tartózkodási helye, itt alapította Szent István király az első magyar érsekséget.⁴ Szent István másik rezidenciáját Székesfehérvárott tartotta, itt temették el őt és számos utódát, ez lett a királyok koronázásának és a koronázási jelvények őrzésének helye. A szent király ünnepe (augusztus 20.) táján a királyok bírósági ülésszakokat rendeztek itt.⁵ Óbuda (a 13. század közepéig Buda néven) a 12. század végén emelkedett fel a harmadik székváros rangjára. A 13. század első felében a királyok itt tartózkodtak a nagyböjt idején, ilyenkor ítéleztek, államügyeket intéztek, *Hoftag*okat tartottak. Mindhárom rezidencia az ország közepén (*medium regni*) feküdt, az ország úthálózata ide futott össze. A 13. század első felében a legnyugatabbra fekvő Esztergom elvesztette uralkodói rezidencia jellegét, királyi adomány az esztergomi várat, illetve az ottani királyi palotát az esztergomi érsek tulajdonába juttatta. Esztergom rovására egyre inkább Óbuda vált az első számú királyi rezidenciává, amely kelet felől is jobban megközelíthető volt (*locus communior regni*). Mindenesetre modern értelemben vett fővárosról a 13. században még nem beszélhetünk, hiszen a királyi udvar gyakorta kimozdult a rezidenciából, az országban „körbejárt“, a különféle központokba befolyt jövedelmeket helyben élte fel.

A tatárjárás (1241/1242) után az új Buda⁶ „lassan átvette Óbuda székhely funkcióját. A 13. század második felében viszonylag állandóbban ítélező alországbíró már Budán ítélezett, az egyik alnádor viszont a 13. század második felében egy ideig a Budával szemben levő Pesten, később... már Budán. Óbuda

³ Kubinyi András: Királyi székvárosok. In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál–Makk Ferenc. Bp. 1994. (a továbbiakban: KMTL.) 356–357. A KMTL.-ban további szakirodalom található.

⁴ Konrad Schünemann: Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. I. Breslau–Oppeln [1929.]; László Gerevich: Esztergom. In: Enzyklopädie zur Frühgeschichte Europas. Arbeitsmaterial. Berlin 1980. 100–104.; Horváth István: Esztergom. In: KMTL. 199–201.

⁵ Erik Fügedi: Der Stadtplan von Stuhlweissenburg und die Anfänge des Bürgertums in Ungarn. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 15 (1969) 103–136.; Josef Deér: Aachen und die Herrschersitze der Arpaden. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 79 (1971) 1–56.; Hansgerd Göckenjan: Stuhlweißburg. Eine ungarische Königsresidenz vom 11.–13. Jahrhundert. Beiträge zur Stadt- und Regionalgeschichte Ost- und Nordeuropas. Gießener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens. 55. Wiesbaden 1971.; Siklósi Gyula: Székesfehérvár. In: KMTL. 626–628.

⁶ András Kubinyi: Die Anfänge Ofens. Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen. I. Gießener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens. 60. Berlin 1972.; Kubinyi András–Marosi Ernő: Buda. In: KMTL. 130–131.

véglegesen 1343-ban esett ki a királyi rezidenciák közül, amikor I. (Nagy) Lajos király édesanyjának adományozta. Mindez nem jelenti azt, hogy Buda most már egyetlen királyi székhely. Az »utazó királyság« még mindig nem szűnt meg, de azért leginkább Budán tartózkodtak az uralkodók... A 14. század elejétől kezdve Buda már elismerten az ország fővárosa. *Civitas principalis*nak ('főváros'), *sedes regni et maxima civitatum*nak ('az ország székhelye és legnagyobb város') nevezték.⁷ Itt tartott tehát a királyi rezidenciák állandó székhellyé válásának folyamata a 13–14. század fordulóján, amikor a tartományurak hozzákezdtek saját rezidenciájuk (illetve rezidenciáik) kialakításához. Ahhoz, hogy ezt a királyhoz hasonló módon megvalósíthassák, az uralkodói minta másolásához legalább két körülményre volt szükség. Egyrészt a tatárjárást követően nagy ütemben elkezdődtek a magánosok várépítései, ugyanis Magyarországon a 13. század elejéig a várépítés királyi felségjognak számított.⁸ Másrészt ugyancsak a 13. század elejétől elterjedt Magyarországon a lovagi kultúra, amely megkövetelte az úr körüli udvar létesítését, amelynek színteréül méltó helynek kínálkozott a frissen épült kővár.⁹

A tartományurak rezidenciáira vonatkozóan sokkal nehezebb következtetéseket levonni, mint a királyi székhelyekre, alapvetően azért, mert sokkal kevesebb adat áll rendelkezésünkre. Nem egy magyarországi tartományúrtól egyetlen oklevél sem maradt ránk. De még az okleveleket kiadó tartományurak írnokai tolalából is meglehetősen kevés irat ismert. Mindenesetre az általam vizsgálatba bevont öt tartományúr mindegyike adott ki oklevelet, s ezek keltezési helye szolgál elsődleges támpontként a rezidencia meghatározására. Amennyiben a tartományúrnak volt tartózkodási helyére utaló mellékeve (az ötből csak egy ilyen van), akkor ez meglehetősen biztos pont a rezidencia helyének megállapításához. Mivel a tartományurakat az 1310-es évek elejétől kezdve Károly Róbert király sorra leverte, az általa ostromolt tartományúri várak ugyancsak eligazítanak bennünket abban, hogy hol, mely várban vagy várakban keressük a tartományúr székhelyét. Végül, de nem utolsósorban az erősségek régészeti és művészettörténeti vizsgálata szintén fontos adatokat szolgáltathat témánk szempontjából.

A legtöbb ismerettel Csák nembeli Máté nádor és Kán nembeli László erdélyi vajda rezidenciáiról rendelkezünk. Mátét már 1297. és 1300. évi oklevél Trencsényi melléknévvel illeti,¹⁰ majd a 14. század elejétől folyamatosan így emlegetik

⁷ Kubinyi András: a 3. jegyzetben i. m. 357.

⁸ Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 82. Bp. 1977. 10., 18–32.

⁹ Kurcz Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp. 1988. 90–98.

¹⁰ Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973. 36.

(II/494., II/1000. stb.), még XXII. János pápa is e néven nevezi (IV/311.), János cseh király pedig trencsényi ispánnak titulálja (III/377.). Ez kevés kétséget hagy a tekintetben, hogy Máté rezidenciája a Vág folyó partján levő Trencsénben (ma Trenčín, Szlovákia) keresendő. 1307–1319 között 15 olyan oklevelet ismerünk, amelyet Máté keltezési hely feltüntetésével adott ki. Ebből hatot eleve kirekeszthetünk adattárunkból, hiszen ezek mindegyike egyazon évben és napon Jókő vára alatt kelt (IV/326–331.) egy, Máté tartományát emésztő beháború kapcsán. A fennmaradó kilenc közül négy visel trencsényi kelethelyet, itt a nádor az egyik szerint pert halaszt (II/758.), a másikban kiváltságot biztosít (IV/499.), a harmadikban birtokot adományoz (V/301.), a negyedikben felmentő oklevelet ad ki (V/478.). A további öt oklevél közül kettő Tapolcsányban lett kibocsátva (Máté itt tartott *generalis congregatio* párbajt ítélt, illetve belső vizsályt simít el: III/811., IV/243., sőt egy további oklevél Tapolcsányban tartandó, az előbb említettel nem azonos *generalis congregatio* tartására utal: II/758.). Máté tartománya déli részén, Komáromban az ottaniak kiváltságait erősíti meg (II/224.), nyugaton, Nagyszombatban hatalmaskodási ügyben esküt tesznek előtte (II/830.), északon, Turócbán pedig haláleset ügyében jelenlétében megegyeznek (III/564.). A kelet-helyek több dologról vallanak. Mindenekelőtt arról, hogy Máté is az „utazó királyság“ szerint kormányzott, tartományában „körbejárt“, az aktuális ügyeket helyben (Komáromban, Nagyszombatban, Turócbán és másutt) intézte. Megerősítik az oklevelek keltezési helyei azt, hogy Máté rezidenciája Trencsénben volt, itt időzött a leggyakrabban. Emellett azt is körvonalazzák, hogy Trencsén mellett Tapolcsány (ma Topol'čany, Szlovákia) szintén rezidenciának tekinthető. Erre a rangra – talán más okok mellett – mint ítélezési hely juthatott, hiszen Máté *generalis congregatio*inak Tapolcsány adott otthont. E két rezidencia meglétét bizonyossá teszi az az oklevél, amelyben a Mátét kiközösítő nyitrai püspök azt rója fel a trencsényi oligarchának, hogy éppen e két várnál végzett munkák során vette illetéktelenül igénybe a püspök jobbágynak munkaerejét: „a trencsényi sáncnál, a fal fával való megerősítésére, faszállításra, mészégetéshez, víz elvezetésére, küzdőtér (*arena*) kiásására, a vadállatok kertjeinek bekerítésére, vízgyűjtő medencéhez agyag elhordására..., a tapolcsányi sánc ásására, nagy fákkal való megerősítésére, bástyák készítésére..., a kertekbe zárt vadállatok makkkal való ellátására, a bástyákon kövek elhelyezésére, falak építésére“ kényszerítette Máté a püspöki népeket (V/48.). Máté tehát nagy erővel Trencsén és Tapolcsány várait építette ki a kor fogalmai szerint luxusigénnyel (vadászparkok létesítésével) rezidenciáivá. A több rezidencia egyidejű fennállása alkalmasint a királyi példa követését mutathatja. Máté trencsényi építkezéseit a régészeti kutatások megerősítik: a már korábban állt erősség „nagyobb kiépítésére legkésőbb a 14. század elején került sor, a mintegy 40x40 m-es területet övező fellegvár-fal északkeleti sarkában, a rotundához csat-

lakozva palota épült, s elkészült az alsóvár első formája is“. Tapolcsány várát talán Máté nagybátyja építtette, „a vár a 13–14. században egy 10x10 m-es toronyból, mellette egy palotaépületből s egy... kb. 50x35 m-es területet övező falból állt“.¹¹ Máté 1321 márciusában bekövetkezett halálát követően tartománya akkor omlott végérvényesen össze, amikor a királyi sereg ez év nyarán megvívta Tapolcsány és Trencsén várakat.¹²

Kán nembeli László erdélyi vajdától a vizsgált időszakban (1302–1312 között) Csák Mátéhoz hasonlóan 15, kelethelyet tartalmazó oklevél maradt ránk. Ennek majdnem fele (hét) Déván, négy pedig Bonchidán kelt. A többi négy oklevél közül nincs bizonyító ereje a Szegeden kelt iratnak (II/863.), mert ez „diplomáciai“-politikai jellegű, Károly Róbert királyként való elismerését tartalmazza. A fennmaradó három azonban nem tanulságok nélkül való. Tartománya északi részén, Szamosújvárnémetiben László előtt földügyben bizonyítanak (I/650.), közepén, Keresztesen a vajda Erdély vele együtt ülésező nemeseivel ítélt (II/72.), délen, a Nyárad folyó mellett pedig *generalis congregation* részt vevő nemesek társaságában pert zár le (II/391.). László tehát a hatalmat az „utazó királyságnak“ megfelelően gyakorolta, udvara „körbejárt“. A dévai keltű oklevelek szerint itt esküt ír elő (I/172.), ezen eskü letételéről tesz bizonyosságot (I/198.), Erdély vele együtt ülésező nemeseivel ítélt (I/463.), oklevél átírását kéri az erdélyi káptalantól (I/465.), pert halaszt (II/193.), innen küld levelet a nagyszebeni szászok egyetemének (II/492.) és Gentilis bíboros pápai követnek (II/604.). Különösen tanulságos az az – egyébként nem Lászlótól származó – irat, amely szerint Lászlóval Déván, a vajda házában (*domus*) főemberei voltak együtt, vagyis udvara (II/552.). László első számú rezidenciája tehát a hét keltezési helyből, valamint ez utóbbi közvetett utalásból következően a Maros menti Déva (ma Deva, Románia) volt, ahol már 1264 előtt királyi vár épült.¹³ E várban tarthatta székhelyét a vajdai címet viselő László. Kán László halála után királyi sereg vívott csatát Déva alatt, erre az első adat 1317-ből való (IV/605.). Ugyanakkor Bonchida (ma Bontida, Románia) szintén rezidencia lehetett, amint erre a négyszeri keltezési hely mutat. Itt László határjáró oklevelet bocsát ki (II/241.), adásvételt erősít meg (II/333.), iktatást kér az erdélyi káptalantól (II/894.), földet ad és határol el (III/239.), vagyis jellegében ugyanazt a tevékenységet végzi, mint Déván. A bonchidai rezidencia azért külön-

¹¹ Engel Pál–Feld István: Trencsén. Tapolcsány. In: KMTL. 689–690, 660.

¹² Kristó Gyula: Új adatok és régi vélekedések Csák Mátéről. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 75 (1983) 31.

¹³ Benkő Elek: Déva. In: KMTL. 167.

leges, mert tudomásunk szerint itt nem állt erősség. 1320. évi adat szerint a király egy híve Bonchidánál csatát vívott az egyik király iránt hűtlen főemberrel (V/734.). Mindenesetre több szempont egybehangzó vallomása alapján a két rezidencia léte nemcsak Csák Máté, hanem Kán László esetében is feltehető.

Borsanembeli Kopasz nádortól hét olyan oklevelet ismerünk, amelyben korszakunkban (1308–1314 között) keltezési hely van feltüntetve. Ebből négy Adorjában kelt. Innen kéri a váradi káptalant oklevél kiadására (II/926.), birtok iktatására (III/221.), vizsgálat elvégzésére (III/456.), itt tart négy megye számára *generalis congregatiot* (III/849.). A nádor tartománya északi részében, Dorockon a vele együtt ülésező szatmári nemesek társaságában ítélt (II/442.), Gelénesen előtte birtokfelosztást végeznek el (III/607.), délen, Várad-Előhegyen pedig *generalis congregatiot* tartott (III/631.). Értékelhető mozzanat továbbá, hogy Kopasz nádor albírja két oklevele közül az egyiket Adorjában (III/759.), a másik pedig Mérken (III/823.) állította ki. Az adatok arra mutatnak, hogy Kopasz nádor is „körbejárt” tartományában, ugyanakkor csak egy rezidenciát tartott, Adorjában (ma rom Szalárd/Sälard mellett, Románia). Az adorjáni rezidencia létét nem csupán a keltezési helyek mutatják, hanem az a körülmény is, hogy 1317-ben Károly Róbert ezt az erősséget ostromolta a hűtlenné vált Kopasz ellenében (IV/505., IV/511.). Adorján vára 1277-ben állt, „ma már csak egy négyzetes torony magasabb falmaradványai maradtak meg” belőle.¹⁴ Kopasz rezidenciája e várban lehetett.

Ugyancsak hét oklevélen szerepel keltezési hely az Aba nembeli Amadé nádor által korszakunkban (1302–1311) kiadott oklevelek esetében. Bár két oklevele Sárospatakról (ahol előtte perben megegyeznek, I/607., I/618.), egy pedig Kassáról való (ahol szabadságot ad a szepesi nemeseknek, III/16.), azaz városokból, kevéssé gondolhatunk arra, hogy itt rezidenciát tartott volna. (Igaz, szívesen törekedett fennhatósága fitogtatására mind Sárospatak, mind Kassa esetében.) Székhelye Göncön (ma Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Magyarország) volt, ahonnan a nádor két oklevelet keltezett. Itt az egyikben fizetésről intézkedik (I/189.), a másikban birtokot cserél (II/122.). A gönci székhelyet erősíti meg, hogy Amadé halála után, 1312-ben egyik fia szintén Göncön adott ki oklevelet, ahol előtte hatalmaskodás miatt tiltakoznak (III/264.). Lehet, hogy az Amadé egyik (későbbi átírásban ránk maradt) oklevelében szereplő Geren kelet hely (ahol Amadé előtt per folyik, II/960.) elírás Gönc helyett. A területi hatalomban Amadé és fiai örökébe lépő Druget Fülöp 1317-től kezdődően ugyancsak szívesen időzött Göncön (IV/425., V/920.). Amadé rezidenciája a 13. század vége felé épült

¹⁴ Engel Pál–Feld István: Adorján. In: KMTL. 30.

gönci várban volt, ma „csak 10x10 m külső méretű kőtornyának csonkja ismert”.¹⁵ Nem kizárt, hogy Amadé két rezidenciát tartott, a Gönc közelében levő Vizsoly is gyanúba fogható. Bár csak egy oklevele vizsolyi keltű (ahol előtte megegyeznek, II/712.), de egy másik oklevél szerint Amadé bírása számára Vizsolyban kell fizetni (I/558.). Vizsolyban nem állt erősség.

Ákos nembeli István nádor kelettel ellátott okleveleinek száma korszakunkban (1307–1313) három. A sajoszentpéteri keltű irat (ahol előtte megegyeznek, II/141.) a „körbejárás” bizonyossága lehet. Másik két oklevele Diósgyőrött íródott – az egyik itteni házáról (*domus*) tesz említést –, ezekben a nádor földeket adományoz (III/207., III/586.). Van egy további forrásunk, amely szerint István nádor fiának és egy külországi herceg leányának házasságát a diósgyőri udvarházban (*curia*) ülték meg (I/358.). Vitán felül áll, hogy – az előzőknél kisebb területre kiterjedő hatalommal rendelkező – Ákos István csak egy rezidenciát tartott, s az Diósgyőrött volt (ma Miskolc része, Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Magyarország), ahol várat építtetett. Az ásatás során „előkerültek az István nádorhoz köthető első kővár alapfalai, ekkor a szikladombon egy 35x50 m-es, ovális alaprajzú erősség emelkedett, a várfalon kívül csak déli félköríves tornyáról van biztos tudomásunk”. Diósgyőr rezidencia jellegét húzza alá, hogy István a vár közelében pálos kolostort alapított Krisztus Teste tiszteletére.¹⁶ Az 1319-ben Újvár nevet viselő diósgyőri várat ez évben Károly Róbert elvette Ákos István hűtlen fiaitól (V/596., V/607.).

Az öt tartományúr rezidenciáját (rezidenciáit) érintő vizsgáldás eredményeképpen megállapítható, hogy főúri székhelyek (döntő többségükben frissen épült kővárakban) a 14. század elejére kialakultak. A tartományurak ugyan még továbbra is „körbejártak” (hivatali ténykedésük meg a javadalmak felélése is megkívánta ezt), de immár mindegyiknek volt egy vagy két székhelye, amelyek létesítésében a királyi székhely(ek)et utánozták. Köz- és magánjogi ügyeiket egyaránt szívesen intézték innen, s bár a részleteket illetően alig tudunk valamit, halvány nyomokból (építkezések, kolostor alapítása, vadspark létesítése) arra következtethetünk, hogy e rezidenciák magasabb igényeket is próbáltak kielégíteni, főúri udvarként funkcionáltak, hozzájárultak a tág értelemben vett (azaz anyagi és szellemi) kultúra országos – bár egyelőre szűk körre szorítkozó – elterjedéséhez.

¹⁵ Feld István: Gönc. In: KMTL. 239.

¹⁶ Feld István–Kosztai László: Diósgyőr. In: KMTL. 168.

Residences of oligarchs in Hungary (1301–1320)

The current study deals with the documentary sources relating to the residences of five oligarchs in Hungary: Máté Csák, László Kán, Kopasz Borsa, Amadé Aba and István Ákos. Most of these lords kept their residences in newly-built stone fortresses, which had already come into being by the beginning of the 14th century. Máté set up his residence in Trencsén and Tapolcsány, László Kán in Déva and Bonchida (the latter without a castle), Amadé Aba in Gönc and perhaps in Vizsoly (the latter without a fortress), Kopasz Borsa in Adorján, István Ákos in Diósgyőr. In creating these residences they imitated the royal court. However, they spent only a limited period of time at these places, as they often visited different parts of their territories to consume the accumulated revenues and goods. The residence was the place to deal with matters of public and civil law, on the basis of oblique references (building processes, establishment of monasteries, deer-forests) the conclusion can be drawn, that these residences could satisfy highest demands and functioned as baronial courts.